

CHOR ROSSIIYASI DAVRIDA O'RTA OSIYO VA AFG'ONISTON QISHLOQ XO'JALIGIDA AMUDARYONING O'RNI

Samiyev Ozod Fazliddin o'g'li

BuxDU 1-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Chor Rossiyasi davrida Amudaryoning O'rta Osiyo va Afg'oniston qishloq xo'jaligidagi strategik va iqtisodiy ahamiyati tarixiy hujjatlar, xaritalar va statistik ma'lumotlar asosida tahlil etilgan. Amudaryo suvlari orqali barpo etilgan yirik sug'orish tizimlari, jumladan, Qarshi magistral kanali, Turtkul va Chimboy kanallari mintaqaning paxtachilikka ixtisoslashuviga olib kelgan. Shu bilan birga, bu siyosat uzoq muddatli ekologik muammolarga, xususan Orol dengizining qurishiga sabab bo'lgan. Maqolada mazkur jarayonlarning tarixiy dinamikasi, ilmiy yondashuvlari va tadqiqotchilar qarashlari keng yoritilgan.

Kalit so'zlar: Amudaryo, Chor Rossiyasi, Sug'orish tizimi, Paxtachilik, Qarshi magistral kanali, Turtkul kanali, Chimboy kanali, Orol dengizi muammosi.

ABSTRACT

This article analyzes the strategic and economic importance of the Amu Darya River in the agricultural development of Central Asia and Afghanistan during the Russian Empire. Based on historical documents, maps, and statistical data, it explores the irrigation systems established using the river's water—such as the Karshi Main Canal, Turtkul Canal, and Chimboy Canal—which led to the expansion of cotton cultivation in the region. The article also discusses long-term ecological consequences, including the drying of the Aral Sea, and presents scientific insights and scholarly perspectives on the historical dynamics of these processes.

Keywords: Amu Darya, Tsarist Russia, Irrigation system, Cotton cultivation, Karshi main canal, Turtkul canal, Chimboy canal, Aral Sea problem.

KIRISH

Amudaryo O'rta Osiyo mintaqasining eng muhim daryolaridan biri bo'lib, uning suvi asrlar davomida qishloq xo'jaligi faoliyati uchun hal qiluvchi manba hisoblangan. Xususan, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Chor Rossiyasi mintaqani bosib olib, o'z siyosiy va iqtisodiy manfaatlarini amalga oshira boshlagach, Amudaryoning suv resurslaridan foydalangan holda keng ko'lamli sug'orish tizimlari barpo etildi.

Mavzuning o'rganilish tarixi

Amudaryoning O'rta Osiyo va Afg'oniston qishloq xo'jaligidagi o'rni tarixiy jihatdan ko'plab tadqiqotchilar e'tiborini tortgan. XIX asr oxiridan boshlab Rossiya

imperiyasi tadqiqotchilari tomonidan mintaqaning irrigatsiya salohiyati o'rganila boshlagan. Jumladan, mashhur sharqshunos **V.V. Bartold** “Очерки по истории Семиречья” (1900) asarida daryoning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi rolini chuqur tahlil qilgan.

Gibb, H.A.R. o'zining 1911-yilda yozgan “The Russian Advance Towards India” nomli asarida Rossiya imperiyasining geosiyosiy maqsadlari doirasida Amudaryoning strategik ahamiyatini yoritib bergan. Keyinchalik, sovet davrida **Эйдельман Н.** tomonidan yozilgan “Каналы Средней Азии” (1978) nomli ilmiy risolada Chor Rossiyasi davrida qurilgan sug'orish inshootlari haqida batafsil ma'lumot beriladi.

So'nggi yillarda mazkur mavzu yana dolzarb tus olgan bo'lib, zamonaviy tadqiqotlarda **S. Abashin** kabi tarixchi olimlar tomonidan O'rta Osiyoda suv resurslaridan foydalanish, ularning etnik va iqtisodiy oqibatlari tahlil qilinmoqda. Masalan, “Soviet Central Asia: Nationalities Policy and Integration” (2004) asarida Amudaryo atrofidagi siyosiy-iqtisodiy jarayonlar haqida fikr yuritiladi.

Shuningdek, O'zbekiston va Afg'oniston hududidagi suv siyosati masalalariga bag'ishlangan tadqiqotlardan biri bu **T. Amanov** tomonidan yozilgan “Афғонистондаги сув сиёсати ва Амударё” (1997) nomli monografiyadir, unda daryoning transchegaraviy resurs sifatidagi roli keng tahlil etilgan.

Biz quyida tarixiy hujjatlar va arxiv materiallari (masalan, Turkiston general-gubernatorligi hisobotlari), xaritalar (XIX asr oxiriga oid irrigatsion xaritalar), statistik ma'lumotlar (paxta hosildorligi, sug'oriladigan yerlar maydoni), geografik-analitik tahlil: suv oqimining taqsimoti, kanal va ariq tarmoqlari, solishtirma tarixiy metod: O'zbekiston va Afg'oniston hududlaridagi sug'orish amaliyotlarini taqqoslash metodlardan foydalangan holda “Chor Rossiyasi davrida O'rta Osiyo va Afg'oniston qishloq xo'jaligida Amudaryoning o'rni” haqida fikr yuritamiz.

Asosiy qism

Sug'orish infratuzilmasi rivoji

Chor hukumati tomonidan Amudaryo bo'ylarida qurilgan eng muhim inshootlar:

Qarshi magistral kanali (1913) (QMK) sovet davrida, 1965–1973 yillarda Qarshi cho'lini o'zlashtirish maqsadida qurilgan. Kanal

Amudaryodan boshlanib, Qashqadaryo viloyatining markaziy qismidan o'tadi. Uning uzunligi 290 km bo'lib, suvni 150–200 metr balandlikka ko'tarish uchun kuchli nasoslar o'rnatilgan. Kanal orqali sug'oriladigan yerlar maydoni 204 090 gektarni tashkil etadi.

To'rtko'l Xorazm viloyatida joylashgan bo'lib, Amudaryodan suv olib, hududdagi qishloq xo'jaligi yerlarini sug'oradi. Kanalning asosiy vazifasi paxta va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orishdir.

Chimboy kanali Qoraqalpog'iston Respublikasining Chimboy tumanida joylashgan. Kanal Amudaryodan suv olib, hududdagi qishloq xo'jaligi yerlarini sug'oradi. Kanalning asosiy vazifasi paxta va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orishdir.

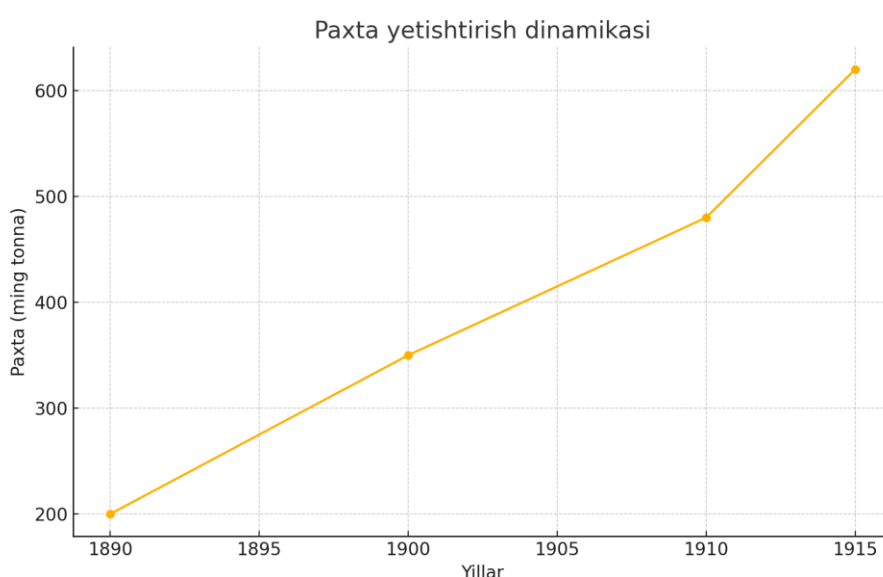
1-jadval. Sug'oriladigan yerlar hajmi (1890–1915 yillar):

Yil	Sug'oriladigan yer (ming ga)
1890	430
1900	610
1910	780
1915	860

Rossiya tomonidan mintaqani "xomashyo bazasi" sifatida shakllantirish siyosati natijasida paxtachilik keskin rivojlandi:

- 1890-yilda 200 ming tonna paxta yig'ib olingan
- 1915-yilda bu ko'rsatkich 620 ming tonnaga yetdi.

2-rasm. Paxta yetishtirish dinamikasi:

Amudaryoning suvidan keng foydalanish Chor Rossiyasi siyosatining bir qismi bo'lib, u mintaqaning iqtisodiy manzarasini keskin o'zgartirdi. Sug'orish

tizimlarining rivojlanishi oziq-ovqat yetishtirishdan ko'ra eksportbop xomashyoga, ayniqsa paxtachilikka yo'naltirilgan edi. Bu esa, uzoq muddatda ekologik muammolarga – Orol dengizi sathining pasayishi va yerlarning sho'rlanishiga olib keldi.

XULOSA

Chor Rossiyasi davrida Amudaryoning qishloq xo'jaligidagi o'rni beqiyos bo'lgan. Daryo suvlaridan foydalanish orqali mintaqada yirik sug'orish tizimlari yaratilib, paxtachilik yuksaldi. Afg'oniston qishloq xo'jaligiga bu ta'sir nisbatan cheklangan bo'lsa-da, daryoning tabiiy resurs sifatidagi ahamiyati butun mintaqaga uchun muhim edi. Shu bilan birga, bu jarayonlar ekologik muammolarning boshlanishiga ham sabab bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Gibb, H.A.R. "The Russian Advance Towards India." – Oxford University Press, 1911.
2. Abashin S. "Soviet Central Asia: Nationalities Policy and Integration." – Routledge, 2004.
3. Бартольд В.В. "Очерки по истории Семиречья." – СПб, 1900.
4. Аманов Т. "Афғонистондаги сув сиёсати ва Амударё." – Давлат нашриёти, 1997.
5. Бартольд В.В. "Очерки по истории Семиречья." – СПб, 1900.
6. Gibb, H.A.R. "The Russian Advance Towards India." – Oxford University Press, 1911.
7. Аманов Т. "Афғонистондаги сув сиёсати ва Амударё." – Давлат нашриёти, 1997.
8. Yavmutov D. S., Yuldosheva B. M. ISSUES OF ASSESSMENT OF THE NATURAL RESOURCE POTENTIAL OF THE REGION FOR RECREATIONAL PURPOSES //Modern Science and Research. – 2025. – Т. 4. – №. 2. – С. 77-86.
9. Yuldosheva B. M. Somoniylar VA Qoraxoniylar Davrida Buxoro Shahar Madaniyatining Rivojlanishi Va Atrof-Muhitga Munosabat //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. 3. – С. 1307-1313.
10. Юлдошева Б. М. ПАХТА МОНОПОЛИЯСИНИНГ БУХОРО ШАҲАР АТРОФ МУҲИТИГА ТАЪСИРИ (XX АСР ДАВОМИДА): Юлдошева Бибиражаб Миржоновна, Бухоро давлат университети таянч докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2022. – Т. 5. – С. 46-51.

11. Yuldosheva B. M., qizi Islomova S. J. IX-XIII Asrlarda Movarounnahrning Siyosiy-Tarixiy Geografiyasi //Miasto Przyszłości. – 2023. – T. 41. – С. 132-135.
12. Юлдошева Б. М. ЭКОЛОГИК МУАММОЛАР: ХАЛҚАРО ҲАМЖАМИЯТ МУНОСАБАТИ ВА ТАРИХИЙ ЁНДАШУВ: Юлдошева Бибиражаб Миржоновна Бухоро давлат университети докторанти //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – Т. 5.
13. Mirjonovna Y. B. Question About the Environment: Has the Historian Studied the Environmental Problem? //Academicia Globe. – 2021. – Т. 2. – №. 01. – С. 10-17.